

Adam uit ballingschap

'De oude Adam van het nationalisme is voor eeuwig verbannen', zo stelde de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Leo Tindemans nog in 1984 tevreden vast. Desgevraagd zou menig socioloog deze bewering indertijd gretig hebben beaamd. Dankzij het rationaliseringsproces waren immers enerzijds particularistische sentimenten, waartoe nationalistische gevoelens per definitie behoren, naar de marge van de moderne maatschappij verdrongen en waren anderzijds bovennationale organisaties een steeds belangrijkere rol in die moderne samenleving gaan spelen. Zo luidde tenminste – nagenoeg – de toenmalige sociologische communis opinio.

Het kan verkeren. Inmiddels is de oude Adam, met zijn zondige inborst, uit ballingschap teruggekeerd en maakt tegelijkertijd furore en amok in Oost-Europa en de vroegere Sowjet-Unie. Zelfs in West-Europa is hij weer gesignaleerd. Door sommigen voorzichtig verwelkomd en gekoesterd, door anderen met onrust en vrees gadeslagen. De ineenstorting van het communistische systeem in het oosten, de Duitse hereniging in het midden en het verdrag van Maastricht in het westen hebben nationalistische gevoelens en bewegingen kennelijk uit hun sluimer gewekt. Daarmee zijn zaken als nationale identiteit en saamhorigheid, evenals het vaak pathologische supplement ervan dat nationalisme heet, weer op de sociologische agenda geplaatst.

Als we nationaliteit en nationalisme weer als actuele sociologische problemen agenderen en niet langer als toegegeven interessante, maar toch historische verschijnselen afdoen, dan moeten we allereerst het paradoxale ervan onder ogen zien.

Een eerste paradox is dat een minderheid uit een multinationale staat die zelf tegen de verdrukking in tot nationale staat is geworden, haast onvermijdelijk te maken krijgt met eigen minderheden die zich op hun beurt aan onderdrukking willen ontworstelen. De onderdrukten van gisteren, worden op die manier de onderdrukkers van vandaag en de onderdrukten van vandaag misschien wel de

onderdrukkers van morgen. Als aan ieder verlangen naar de vorming van een nationale staat wordt tegemoetgekomen – uit overwegingen van zelfbeschikingsrecht – dan kan dat leiden tot een reductio ad absurdum. Nationale bevrijding sluit daarom haast vanzelf nationale kluistering in.

Een tweede paradox is dat er in Europa weliswaar sprake is van een herlevend nationalisme, maar dit nationalisme is zeker niet van oude datum, noch vormt het een laatste stuip trekking van een overleefde traditionele vorm van samenleven. Het is juist een produkt van het moderniseringsproces. Het zich op vele gebieden afspelende rationaliseringsproces heeft natievorming mogelijk gemaakt en gestimuleerd. De bedachte politieke gemeenschap die een natie is en de zorgvuldig gevoede mythe van nationale identiteit en saamhorigheid zijn politieke uitvindingen die typerend zijn voor het moderne Europa van de achttiende en vooral de negentiende eeuw. Deze uitvinding, die zich in de twintigste eeuw over de hele wereld heeft verbreid, is dan ook geen afwijking van het moderne patroon, maar – met al haar particularistische overwegingen en gevoelens – een onlosmakelijk onderdeel ervan.

Een derde paradox is het tegelijkertijd optreden van fragmentatie en integratie, van natiezoekende en natievliedende krachten. Vooral in Oost-Europa hebben nationalistische politici van verschillende snit zowel bewust aangestuurd op het doen uiteenvallen van grotere multinationale eenheden als de Sowjet-Unie, Joegoslavië en Tsjecho-Slowakije, als bijna op hetzelfde moment een ruim verbreid verlangen verwoord naar integratie in grotere federale verbanden als de Europese Gemeenschap en de NAVO. Nationalisme en federalisme zijn kennelijk niet noodzakelijk antithetische strevingen.

Ten slotte valt er nog een laatste paradox te onderkennen die eruit bestaat dat nationalisme en nationalisme kennelijk twee of misschien wel drie zijn. De economische, politieke en sociale aspecten van nationale identiteit en nationalisme vertonen niet noodzakelijk dezelfde tendentie en hebben niet noodzakelijk hetzelfde voorkomen.

Zo lijkt economisch gezien internationalisering een onomkeerbaar proces te zijn. De prijs van een omkering van deze trend naar steeds verdergaande schaalvergroting en vervlechting is zo hoog dat een terugkeer naar nationale economieën met hun protectionisme en tariefmuren wel een catastrofale uitwerking moet hebben. Echt serieuze handelsoorlogen lijken slechts als een mogelijkheid in het verschiep te liggen indien de kritieke fase in de al zeven jaar durende onderhandelingen over een nieuw GATT-akkoord niet met succes wordt doorlopen.

Politiek is de situatie onduidelijker en labiel. Natievorming is evenals het grondvesten van supranationale verbanden een moeizaam proces, dat heeft de geschiedenis wel geleerd. Maar wat de ondergang van de Sowjet-Unie en al

eerder het Ottomaanse en Habsburgse Rijk ook hebben geleerd, is hoe makkelijk bovennationale configuraties te ontbinden zijn. Met door nationalistische gevoelens gevoede burgeroorlogen hebben we op de Balkan en in de Kaukasus al te maken gekregen. De volgende stap naar nationaliteitenoorlogen is daar al half of helemaal gezet en de weg naar internationale oorlogen lijkt daar nog slechts een niet ondenkbare stap verder af te liggen.

Vanuit sociaal perspectief gezien is nationalisme vooral een defensiemechanisme, een protest tegen culturele minderheden die het groepseigene en daarmee de verbeelde nationale gemeenschap lijken te bedreigen. Soms is dat mechanisme betrekkelijk goedaardig en gaat het moeilijkheden uit de weg, soms ook neemt het een virulente en gewelddadige vorm aan. Verontrustende manifestaties van deze laatste vorm hebben we al in onze buurlanden kunnen aanschouwen. Er is geen reden te bedenken waarom er ook in andere Europese landen, inclusief Nederland, geen voedingsbodem voor zou zijn.

Als er enige waarheid in het voorafgaande zit, dan gaan vraagstukken van cohesie en conflict, en dan vooral voor zover ze verbonden zijn met nationaliteit en nationalisme, weer een belangrijke plaats op de sociologische agenda innemen. Ook uit de annalen van dit tijdschrift zal dit dan moeten blijken.

Wil Arts